

ПОЛІТИЧНА ДУМКА XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТЬ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ І ДОКТРИНАЛЬНИЙ ПІДХОДИ

Том 2. ДОКТРИНАЛЬНИЙ ПІДХІД

ПІДРУЧНИК

Видавництво “Новий Світ – 2000”

УДК 32 "19/20" (075.8)

ББК Ф1(0) 6я73-1

П 504

Рекомендовано до друку Вченими радами:

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (протокол № 5 від 31.05.2016 р.);

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 14 від 13.05.2016 р.);

Київського національного університету будівництва і архітектури (протокол № 44 від 27.05.2016 р.);

Національного університету «Острозька академія» (протокол № 14 від 30.06.2016 р.);

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (протокол № 1 від 29.08.2016 р.);

Львівського національного університету імені Івана Франка, філософського факультету (протокол № 200/7 від 03.10.2016 р.);

Класичного приватного університету (м. Запоріжжя) (протокол № 3 від 26.10.2016 р.);

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 3 від 27.10.2016 р.).

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Токовенко О. С. – доктор філософських наук, професор, декан факультету суспільних наук і міжнародних відносин Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
Цейх В. Ф. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Шайгородський Ю. Ж. – доктор політичних наук, заслужений працівник освіти України, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

П 504 Політична думка XX – початку XXI століття: методологічний і доктринальний підходи : підручник : у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко та ін.] – Львів : «Новий Світ-2000», 2017. – Т. 2. – 535 с.

У підручнику проаналізовано існування розвитку світової політичної думки у XX – на початку XXI століття. Представлено основні напрямки вивчення політичної проблематики за методологічним (том 1) і доктринальним (том 2) підходами до аналізу.

Для студентів-політологів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, політичних діячів, а також для усіх, хто цікавиться політикою та політичною наукою, історією її еволюції.

ISBN 978-966-97585-8-3

УДК 32 "19/20" (075.8)

ББК Ф1(0) 6я73-1

© Авторський колектив, 2017

© За заг. ред. Н. М. Хоми, 2017

© «Новий світ-2000», ФОП Піча С.В., 2017

Авторський колектив (том 2)

Тема 20. Політичні ідеї представників неолібералізму – д-р політ. н., проф. *Куш Г. М.* (Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, кафедра політології, соціології і культурології)

Тема 21. Політичні ідеї представників консерватизму та неоконсерватизму – д-р політ. н., проф., засл. працівник освіти України *Бабкіна О. В.* (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, кафедра політичних наук)

Тема 22. Політичні ідеї представників соціал-демократії – канд. юрид. н., доц., докторант *Тімашова В. М.* (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, кафедра політології та державного управління)

Тема 23. Комуністична доктрина та її еволюція – д-р політ. н., проф. *Северинюк В. М.* (Класичний приватний університет (м. Запоріжжя), кафедра богослов'я та гуманітарних дисциплін)

Тема 24. Політичні ідеї представників націоналізму – д-р політ. н., проф. *Гулай В. В.*, канд. політ. н. *Родик Г. Ю.* (Національний університет «Львівська політехніка», кафедра міжнародної інформації)

Тема 25. Політичні ідеї італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму – д-р політ. н., проф. *Мілова М. І.* (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, кафедра політології), канд. політ. н. *Дмитрашко С. А.* (Одеська національна академія харчових технологій, кафедра соціології, філософії і права)

Тема 26. Політичні ідеї представників неоанархізму – д-р політ. н., доц. *Ярош О. Б.* (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, кафедра політології та державного управління)

Тема 27. Політичні ідеї представників утилітаризму – д-р політ. н., проф. *Дем'яненко Б. Л.*, канд. політ. н., доц. *Дем'яненко В. М.* (ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», кафедра політології)

Тема 28. Політичні ідеї представників лібертаризму – канд. політ. н., доц. *Пальшков К. Є.* (Одеський державний університет внутрішніх справ, кафедра філософії та соціально-гуманітарних дисциплін)

Тема 29. Політичні ідеї представників комунітаризму – канд. філос. н., доц. *Бандурка А. С.* (Міжнародна фундація виборчих систем (IFES))

Тема 30. Політичні ідеї представників солідаризму – канд. юрид. н., доц. *Павлишин О. В.* (Національна академія внутрішніх справ, кафедра філософії права та юридичної логіки)

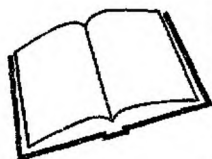
Тема 31. Політичні підходи представників екологізму – д-р іст. н., проф. *Марчук В. В.*, канд. політ. н., докторант *Голуб'як Н. Р.* (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, кафедра політичних інститутів та процесів)

Тема 32. Суспільно-політичні аспекти релігійних доктрин сучасності – канд. іст. н., доц. *Геник М. А.* (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, кафедра політичних інститутів та процесів)

ЗМІСТ

Тема 20. Політичні ідеї представників неолібералізму.....	13
20.1. Витоки неолібералізму: специфіка та основні ознаки	13
20.2. Сутнісні характеристики неолібералізму	19
20.3. Європейські версії неолібералізму:	22
20.3.1. Політичні погляди представників Віденської (Австрійської) школи (Л. Мізес, Ф. Гаск)	22
20.3.2. Політичні погляди представників Фрайбурзької школи (В. Ойкен, А. Мюллер-Армак, Л. Ерхард)	24
20.4. Еволюція англо-американського неолібералізму	28
Тема 21. Політичні ідеї представників консерватизму та неоконсерватизму ..	36
21.1. Консерватизм у поглядах мислителів першої половини ХХ століття	36
21.2. Неоконсервативна політична ідеологія: зміст, умови виникнення, представники-засновники	38
21.3. Соціальна база неоконсервативної ідеології	41
21.4. Основні принципи економічної та соціальної політики неоконсерваторів	44
21.5. Неоконсервативна концепція суспільно-політичного розвитку М. Тетчер	48
21.6. Погляди Ф. А. фон Гаска на проблеми статизму й економічної свободи	50
21.7. Теорія «освіченого консерватизму» Г.-К. Кальтенбруннера	52
21.8. Проблеми політичних цінностей у неоконсервативній ідеології	54
Тема 22. Політичні ідеї представників соціал-демократії.....	61
22.1. Суть соціал-демократії як ідеології (доктринального напрямку)	61
22.2. Предтечі сучасної соціал-демократії	63
22.3. Теоретичне підґрунтя «національного соціалізму» Ф. Ласалю	65
22.4. Критичний марксизм К. Каутського	67
22.5. «Антимарксизм» Е. Бернштейна	69
22.6. Теоретик «австромарксизму» Р. Гільфердінг і його «Фінансовий капітал»	71
22.7. Ліворадикальний напрямок європейської соціал-демократії: К. Лібкнехт і Р. Люксембург	72
22.8. Еволюція програмних засад соціал-демократії після Другої світової війни. «Третій шлях» Е. Гіденса	75
22.9. «Шведська модель» У. Пальме	78
22.10. Маніфест постсоціал-демократії (Т. Блер, Г. Шредер)	79
22.11. Демократичний соціалізм «декларації» Л. Жоспена	82
22.12. Теорія соціал-демократії Т. Майєра	84

ТЕМА 20

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИКІВ НЕОЛІБЕРАЛІЗМУ

20.1. Витоки неолібералізму: специфіка та основні ознаки

20.2. Сутнісні характеристики неолібералізму

20.3. Європейські версії неолібералізму:

20.3.1. Політичні погляди представників Віденської (Австрійської) школи (Л. Мізес, Ф. Гаск)

20.3.2. Політичні погляди представників Фрайбурзької школи (В. Ойкен, А. Мюллер-Армак, Л. Ерхард)

20.4. Еволюція англо-американського неолібералізму

20.1. Витоки неолібералізму: специфіка та основні ознаки

На рубежі XIX–XX століть відбулися процеси перетворення класичного лібералізму за напрямками соціалізації, етатизації, демократизації, модернізації тощо. Із означених напрямів трансформації класичного лібералізму найбільш активно стали окреслюватися тенденції соціалізації, які врешті призвели до концептуального оформлення сучасного лібералізму.

Вказана трансформація ліберальнієї проблематики означається в різних джерелах по-різному: «соціальний лібералізм», «ліберал-реформізм», «неолібералізм». Понятійне ототожнення двох останніх термінів пов'язане з тим, що батьківщиною ліберал-реформізму є США, де його часто називають неолібералізмом. Утім, значно частіше спостерігається ототожнення термінів «соціальний лібералізм» та «ліберал-реформізм», які вживають як синонімічні. Стосовно ж уживання терміну «неолібералізм», то ним більше прийнято означувати окремий етап сучасного лібералізму, який оформився ближче до середини XX століття. У цілому, генеза сучасного лібералізму схематично презентована на рис. 1.

Центральною проблемою сучасного лібералізму стало питання соціальних гарантій прав і свобод індивіда. Цьому не в останню чергу сприяла популярність марксизму, в рамках якого була розвинута концепція соціальної солідарності. На необхідності соціальних заходів акцентувалася увага ще в теоретичних напрацюваннях І. Канта, Дж. С. Міла, І. Спенсера та ін., які розробляли окремі питання проблематики ліберального реформізму. У практичній площині бурхливе реформування, спрямоване на забезпечення соціальних гарантій, почалося в кінці XIX століття в різних країнах – Франції, Англії, США (реформи в галузі трудового законодавства, податків, освіти тощо).

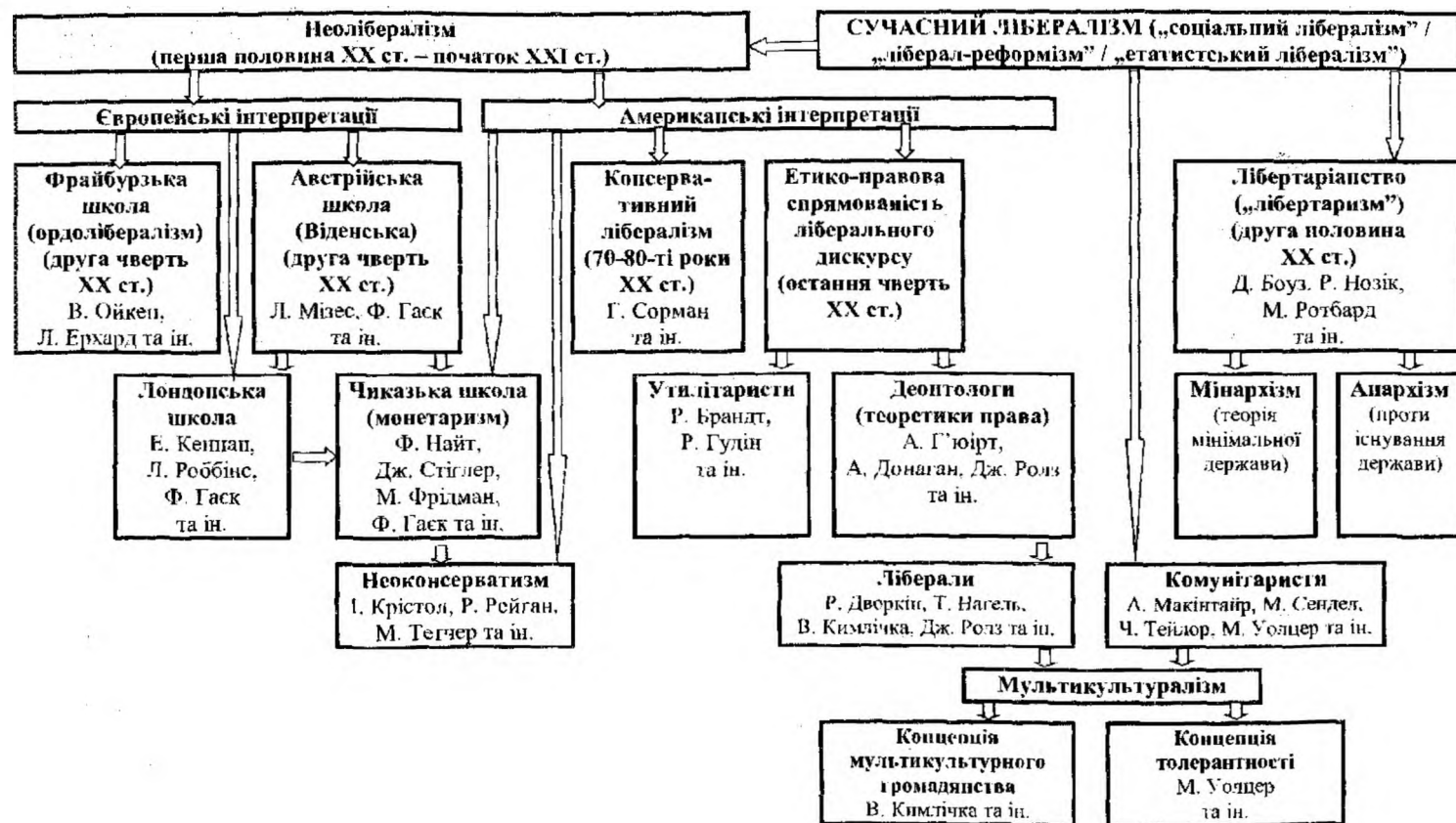

Рис. 1. Генеза проблематики сучасного лібералізму

Концепція свободи Дж. Міла – з її фокусуванням уваги на соціальних та етичних вимірах свободи індивіда – фактично стала проміжною теорією, що заповнила концептуальну прогалину між класичним та сучасним лібералізмом. Ідеї Міла, детермінуючи трансформацію класичного лібералізму, окреслили напрям подальших перетворень ліберальної проблематики. Крім того, соціалізації лібералізму великою мірою посприяли концепції англійських теоретиків Т. Гріна, Л. Гобгауза, Дж. Кейнса, американських «прогресистів» Дж. Д'юї, Г. Кроулі та ін.

Основні акценти концепції політичного філософа, основоположника англійського соціального лібералізму Т. Гріна зосереджені на необхідності регулювання державою окремих соціальних сфер, зокрема, системи освіти та охорони здоров'я. Проповідуючи певний інтервенціонізм (державне втручання), Грін послідовно виступав із критикою радикального сприйняття ліберального кредо «laissez faire» (невтручання).

Аналізуючи функції держави, політичний філософ, соціолог, провідний теоретик англійського соціального лібералізму *Леонард Трелоні Гобгауз* у роботі «Лібералізм» (1911) зазначав, що однією з важливих її функцій є забезпечення умов для розвитку розуму та характеру індивіда. Теоретик вважав, що крім прав на власність чи на індивідуальну свободу, які вважалися фундаментальними у класичному лібералізмі, слід визнати такими ж фундаментальними права індивіда на працю та прожитковий мінімум. Мислитель сформулював колективне право на рівність у комерційних угодах («справедлива згода»), обґрунтував необхідність більшого втручання в економіку для досягнення в першу чергу суспільного, а не особистого блага.

**Леонард Трелоні
Гобгауз**
(1864–1929)

Будучи прихильником ліберальних цінностей, Гобгауз розвиває класичну ідею стрижневого значення розуму в людському бутті та розвитку особи. Гобгауз вважав, що лібералізм зубожів і не спромігся з'ясувати соціальні основи формування та розвитку особистості, проте стверджував, що сучасний лібералізм повинен сприяти розширенню суспільних свобод та розвитку суспільних об'єднань, а держава повинна сприяти економічним реформам. Основною ідеєю Гобгауза є ідея зростання «кореляцій» у розвитку від початку і до кінця проблематичного світу. Результатом розвитку особи є її здатність свідомо будувати такі суспільно-політичні форми, як, наприклад, спільна власність, що реалізує принципи раціоналізму, гуманності, співробітництва між людьми. Але Гобгауз іде далі в роздумах над класичними постулатами лібералізму, які спираються на раціональність як досконалий інструмент, що дозволяє людині створювати досконалий соціум, і говорить про те, що наступним етапом такого досконалого творення має бути втілення принципу справедливості для всіх вільних індивідів. Гобгауз вважає, що в ієрархії суспільних цінностей індивідуальна свобода та суспільне благо мають стояти на одному рівні та обумовлювати одна одну. І хоча індивід має моральну перевагу перед будь-якими суспільними та політичними інститутами, та його права і власність не можуть розглядатись як первинні відносно до суспільства.

Дослідник вважав, що лібералізм і соціалізм не є протилежними, якщо соціалізм буде демократичним і ліберальним. При такій формі соціалізму буде відсутня класова боротьба, командно-планова економічна система, а суспільство та індивіди будуть

Функцією держави є забезпечення умов, при яких її громадяни здатні добитися своїми власними зусиллями всього, що необхідне для досягнення ними повної громадянської ефективності.

Л. Т. Гобгауз, «Лібералізм»

безперешкодно самореалізовуватися за допомогою та підтримкою держави.

Гобгауз розглядав два типи розуміння держави: *метафізичний* – держава є вищим творінням людської організації, єдиним захисником моральних цінностей, в такій державі панують привілеї, та *демократичний* – держава сприяє розвитку суспільства та індивідів. Перемога демократичної держави

є результатом історичного процесу, згідно з яким мала б бути подолана національність і створена єдина світова держава.

Із пересторогою Гобгауз ставиться і до суспільних інститутів, що висувують на перший план діяльність зі захисту будь-яких інтересів, але при цьому зазіхають на інтереси своїх членів. Держава як найбільший і найсильніший соціальний інститут, на думку Гобгауза, має бути керуючим інститутом, який, забезпечуючи індивідуальну свободу та розвиток індивіда, підтримує пріоритет загального суспільного блага перед приватним інтересом. Саме через такі висновки Гобгауза називають основоположником «соціал-лібералізму» або реформістського лібералізму.

У теорії соціального лібералізму було відкинута орієнтацію окремих лібералів на крайній індивідуалізм, що межує з егоізмом. Визнавалося, що ідеологема «рівності можливостей» спрацьовує лише стосовно тих індивідів, у яких приблизно однакові природні задатки та умови соціалізації. Але існують і такі люди, яким від природи не притаманна активність для самореалізації. Існують також хворі люди або люди з обмеженими потребами. Оскільки доктрина класичного лібералізму не враховувала інтереси таких індивідів, відбулася соціалізація лібералізму, спрямована на посилення відповідальності держави за малозабезпечених людей. Відповідно, кредо лібералізму «laissez faire» вимагало суттєвого переосмислення стосовно соціальної сфери, оскільки стало вважатися, що держава має взяти на себе зобов'язання щодо її регулювання. У цілому, соціальний лібералізм відкидав принципи класичного лібералізму стосовно необмеженості економічної свободи та вільної конкуренції.

Отже, з однієї сторони, спостерігалось звуження застосування ліберального кредо. З іншої сторони, якщо в класичному лібералізмі базове кредо «laissez faire» (невтручання) стосувалося лише свободи в економічній сфері, то сучасному лібералізму притаманне поступове освоєння нових сфер суспільної свободи, що розширило застосування ліберального кредо.

Поступки сучасного лібералізму стосовно державного регулювання соціальної сфери суспільства були також викликані необхідністю зменшення або й нівелювання розриву в доходах окремих соціальних груп та забезпечення реальної рівності не лише можливостей, але й умов (приміром, у царині освіти). Фактично цим виправдовувалося втручання держави в соціальну сферу.

Ідея державного регулювання соціальної сфери стала домінантною при виокремленні порівняльних характеристик класичного та сучасного лібералізму. Разом із тим, можна виокремити й інші ідеї, які зазнали трансформації у контексті сучасного лібералізму. Так, у класичному лібералізмі вважалося, що вільна взаємодія індивідів у різних суспільних сферах урівноважується сама собою (за аналогією з ньютонівською картиною світу, за якою вільний рух атомів урешті-решт урівноважується). Ця ідея набула особливої популярності в економічній сфері, трансформувшись в ідею вільного ринку, що регулюється завдяки «невидимій руці». Утім, сучасний лібералізм у ці уявлення про суспільство чи економіку як сфери, що саморегулюються, вніс ідею необхідності періодичної корекції їхньої діяльності.

Для класичного лібералізму, як зазначав англійський філософ, прихильник ліберальної політичної філософії *І. Берлін*, була притаманна традиція осмислення свободи в негативному контексті (свобода *від*), коли вважалося, що свобода необхідна індивіду для позбавлення від певних обмежень, для того, щоб людина могла робити все, що їй заманеться. У сучасному лібералізмі з'являється концепція позитивної свободи (свобода *для*), свободи для саморозвитку, для розширення спектру власних можливостей. Позитивна свобода – це, насамперед, влада людини над собою, над своїми бажаннями, послідовна раціоналізація власних дій. Отже, феномен свободи у сучасному лібералізмі в основному аналізують у двох взаємопов'язаних контекстах: негативному (свобода *від*) та позитивному (свобода *для*).

У дискурсі сучасного лібералізму набула також актуальності ідея плюралізму. Адже вперше сучасний лібералізм отримав бойове хрещення, продемонструвавши свої можливості у релігійній площині, коли став на шлях обмеження впливу релігійної політики держави, формулою якої була теза «одна держава – одна релігія». Натомість, лібералами була підтримана теза «одна держава – багато релігій», що продемонструвало орієнтацію сучасного лібералізму на плюралістичний світогляд. Згодом аналогічну підтримку отримала і сфера підприємництва. Концепція плюралізму стала своєрідним містком між класичним і сучасним лібералізмом. За цією концепцією у суспільстві існує багато джерел влади, які готові контролювати громадян. У цьому контексті уряд слід розглядати як один із багатьох центрів влади. Саме тому в сучасному лібералізмі змістилися акценти із проблеми обмеження влади держави (на чому базується кредо лібералізму «laissez faire») на проблему забезпечення динамічної рівноваги між різними центрами влади.

Класичному лібералізму була притаманна орієнтація на віру в право, яке існує нібито поза владою та над нею. У сучасному ж лібералізмі вважається, що людина сама створює всі закони та цінності, тому не варто надавати їм статусу об'єктивної істини. Це насамперед стосується розуміння таких категорій як добро, справедливість, свобода, мораль тощо. Як зазначав французький філософ та економіст *Г. Сорман*, у класичному лібералізмі вважалося, що закони розвитку суспільства нам невідомі, оскільки вони надані Богом. Утім, у сучасному лібералізмі вважається, що певні тенденції розвитку суспільства можна виявити, хоча вони надто складні для наукового аналізу.

Окрім обґрунтування необхідності соціалізації лібералізму, в США з'являлися відверто ліберально-індивідуалістичні концепції, які теж здійснювали вагомий

вплив на проблематику сучасного лібералізму. Мова йде про соціал-дарвінізм. зокрема, його яскравого представника *У. Самнера*, який, будучи послідовником еволюціонізму *Г. Спенсера*, обґрунтовував принципи індивідуалізму, самоствердження та жорсткої конкуренції. Ідея конкуренції органічно доповнила ідею плуралізму. Якщо прихильники економічного лібералізму опиралися на категорії політичної економії *А. Сміта*, то соціал-дарвіністи надали ідеям конкуренції та державного невтручання статусу законів людської природи.

Утім, у сучасному лібералізмі ідея конкуренції була суттєво пом'якшена. Оскільки стало вважатися, що існування суспільства обумовлюється механізмами співпраці та взаємодопомоги між членами суспільства, ідея жорсткої конкуренції, за якою виживає сильніший, стала втрачати популярність. Натомість актуалізувався пошук концептуальних основ оптимального співіснування індивідів у суспільстві. Стало вважатися, що мирна суспільна співпраця – найбільш ефективний засіб для досягнення людиною цілей, що й сприяло витісненню ідеї жорсткої конкуренції ідеєю співробітництва.

Трансформація ідеї конкуренції в ідею співпраці вимагала змінити ставлення до держави, яка стала уже сприйматись в якості інструменту розширення свободи, а не її обмеження. Держава стала брати на себе функції формування соціальних інститутів, які б забезпечували умови для всебічного індивідуального розвитку. Відповідно, відносини між державою та індивідом стали набувати партнерського забарвлення.

Переосмислення ідеї конкуренції відобразилося у певній трансформації домінантної ідеології класичного лібералізму «рівність можливостей» в ідеологему «рівність умов». За ідеологемою «рівності умов», успішність конкуренції має забезпечуватися створенням однакових стартових умов для індивідів. Мається, приміром, на увазі надання представникам різних верств населення однакового доступу до здобуття освіти. Так, англійський парламент, обраний у 1868 році, ухвалив перший важливий закон про освіту, запроваджуючи обов'язкове шкільне навчання, що певним чином стало сприяти «рівності умов» для представників різних соціальних верств.

В окресленому контексті – стосовно перетворення ідеології «рівності можливостей» в ідеологему «рівності умов» – звернемося до аргументації американського політичного філософа («прогресиста»), співзасновника журналу «The New Republic» *Г. Кроулі*. Він критикував позицію, за якою вважалося, що принцип рівних прав, як принцип кінцевої політичної відповідальності, є достатнім. Демократичний принцип вимагає рівних стартових можливостей, очікуючи в той же час нерівного кінця. Але американці, які розмірковують лише таким чином, закривають очі на те, що в правовій системі, для якої приватна власність є священною, можуть бути рівні права, але не може бути рівних умов для здійснення цих прав. Це все одно, якщо б конкурент у марафоні був позбавлений належного харчування та належної підготовки, але змушений був змагатися з тими, хто мав повну перевагу стосовно продуктів харчування і можливостей тренування.

Ліберал-реформістська концепція в США базувалася насамперед на ідеях теоретиків філософського напрямку прагматизму (*У. Джемс, Дж. Дьюї* та ін.), за яким теорію формує практика, що вимагало орієнтації на технічне вирішення суспільно-

політичних проблем і відходу від зайвої ідологізації. Крім того, на початку XX століття в США набирають силу ліві доктрини. Врешті, пошуки точок дотику між індивідуалізмом, егалітаризмом і демократією стали ключовим ідеологічним завданням для лібералів.

У першій половині XX століття у США ідеї ліберального реформізму були взяті на озброєння В. Вільсоном та Г. Рузвельтом. Будучи однією з найбільш важливих реформаторських течій 30-х років XX століття, соціальний лібералізм, увібравши ідеї Дж. Кейнса, став практичним планом подолання економічної кризи, яка припала на 1929–1933 роки. Велика економічна криза 30-х років, на думку окремих дослідників, стала гігантським провалом «нерегульованого», *laissez faire* капіталізму. Базові ідеї концепції Кейнса полягали в необхідності створення умов для ефективного попиту та повної зайнятості. Кейнс відмовився від опори на стихійні процеси в системі ринкової економіки, наполягаючи на запровадженню державного регулювання. Власне кажучи, кейнсіанство полягало, *по-перше*, у введенні таких принципів державного регулювання в економіку, які здатні стримувати некерованість ринку, і, *по-друге*, у регулюванні соціальної сфери задля уникнення проявів крайнього індивідуалізму (коли виживає лише сильніший). Урешті, ідеї Кейнса певним чином були інтегровані у ліберальний дискурс XX століття. Паралельно із кейнсіанством виник неолібералізм, який пропонував власне бачення проблематики державного регулювання.

20.2. Сутнісні характеристики неолібералізму

Центральною проблемою сучасного лібералізму (і, власне, неолібералізму) стало питання соціальних гарантій прав і свобод індивіда, тобто, ідея державного регулювання соціальної сфери.

Термін «неолібералізм» з'явився ще в кінці 30-х років XX століття, коли під час роботи колоквиуму американського журналіста У. Лінпмана виділилася група «неолібералів», які вирішили повернутися до деяких ліберальних постулатів XIX століття.

Неолібералізм (як статистський різновид лібералізму) став характеризуватися такими ознаками: інституціоналізація нових форм втручання держави в життя суспільства та посилення процесів державно-монополістичного регулювання сфери економіки. Якщо в класичному лібералізмі чільне місце посідала ідеологема «держава як нічний сторож», то в теорії неолібералізму це місце стало належати ідеологемі «держави загального добробуту» (англ. *welfare state*). Відповідно, основою неоліберального дискурсу стали концепти «держави загального добробуту» та «соціальної ринкової економіки», сприяючи появі умов для формування суспільної відповідальності (ідеологема, що запозичена у соціал-демократичної доктрини). Крім того, актуальними стали ідеї консенсусу (між тими, хто керує і тими, ким керують), орієнтація на певні моральні настанови, визнання необхідності участі в політичному процесі всіх громадян, незалежно від їхньої соціальної приналежності тощо.

Неолібералізм відштовхувався від соціального тлумачення свободи, за яким величезною суттєвою стала вважатися приналежність індивіда до суспільства. Неоліберальне розуміння свободи означало здатність чи можливість індивіда зробити для себе і суспільства.

пільства дещо корисне (причому, на рівних з іншими), але аж ніяк не відсутність обмежень. Власне кажучи, неолібералізм став платформою зі забезпечення соціальних прав та гарантій, без яких унеможлилювалася свобода та достойне життя індивіда. Сюди входило забезпечення рівного доступу до освіти, створення безпечних умов праці, встановлення мінімальної заробітної платні, допомога по безробіттю, створення системи медичного обслуговування для малозабезпечених верств населення тощо.

У сучасному політичному дискурсі концепт неолібералізму презентують у двох основних значеннях: в економічному контексті та у контексті міжнародних відносин. В економічному контексті під неолібералізмом мається на увазі економічна політика, яка спрямована на лібералізацію ринку. Якщо у розвинутих країнах неолібералізм, поєднуючи з тетчеризмом, протиставляли кейнсіанству, то в країнах розбудови демократії неоліберальна стратегія стала опозицією тим стратегіям розвитку, які базувалися на індустріалізації. Метою неоліберальної стратегії в країнах, що розвиваються, була заміна імпорту внутрішнім виробництвом, причому ця стратегія була домінуючою від 1945 до початку 1980-х років.

Тлумачення терміну неолібералізм у сфері міжнародних відносин означає теоретичний підхід до вивчення інститутів. У такому контексті неолібералізм трактують як неоліберальний інституціоналізм або теорію режимів.

Слід також відмітити, що сьогодні терміном неолібералізм антиглобалісти позначають економічну ідеологію, що притаманна капіталістичній глобалізації. І. дійсно, багато дослідників вважають неолібералізм ідеологією глобалізації, що спричинено не в останню чергу принципами Вашингтонського консенсусу. Вашингтонський консенсус – певний набір правил економічної політики, який був сформований для реформування країн Латинської Америки. Його засадничі положення були розроблені Дж. Вільямсоном у 1989 р. Згодом ці принципи використовувалися в економіках інших країн.

Імплементація принципів Вашингтонського консенсусу спочатку позначилася успіхом у країнах Латинської Америки (спостерігалася зниження інфляції, збільшення надходження інвестицій тощо), що обумовило розробку стратегій їх втілення в інших країнах. Втім, вже в першому десятилітті XXI століття інструментарій Вашингтонського консенсусу піддається жорсткій критиці через його надмірну уніфікованість, яка не дозволяла брати до уваги специфіку конкретної країни. Оскільки Вашингтонський консенсус був спрямований на ті економіки, які вже були ринковими, у його принципах не було враховано специфіки перехідних економік. Сьогодні низка науковців вважають неоліберальну політику синонімічною економічній політиці Вашингтонського консенсусу, хоча таке припущення не має під собою достатніх підстав. Тобто, не варто отожднювати неолібералізм із принципами Вашингтонського консенсусу.

Фінансово-економічна криза, що припала на кінець першого десятиліття XXI століття, оголила проблеми лібералізму в його економічному вимірі. Критиці лібералізму, яка активізувалася у цьому зв'язку, піддається весь корпус ліберальних ідей, незважаючи на те, що саме досягнення лібералізму в сфері індивідуальних і політичних свобод детермінувало становлення оптимального політичного устрою захід-

них країн, який став взірцем для інших членів світової спільноти. Слід зазначити, що фінансово-економічна криза певним чином була спровокована неоліберальними стратегіями в економіці. Разом із тим, неолібералізм своїм виникненням дійсно відносять до ліберальної доктрини, але на практиці він дистанціювався від ідей класичного лібералізму настільки, що став нести загрозу ліберальній демократії. Неолібералізм призвів до небаченого зростання впливовості корпоративних груп, відтіснивши на задній план індивіда («героя» лібералізму) з його власними проблемами та свободами. Тим самим неоліберали створюють загрозу для демократії, оскільки не здатні сприймати правління за принципом більшості, натомість вони готові віддати владу певній групі експертів чи еліті суспільства.

На думку українського дослідника А. Гальчинського, чітко відстежується прямий взаємозв'язок між кризою 2008-2009 рр. та кризою лібералізму. Втім, мова йде не про кризу лібералізму в цілому, а лише про кризу конкретної історичної форми цієї ідеології – неолібералізму, який в останні десятиліття став основою світової економіки. Ресурси неолібералізму вичерпалися, а фінансово-економічна криза просто активізувала процеси його дискредитації. Разом із тим, сьогодні відбувається затвердження нових – постнеоліберальних – ще системно не сформованих фрагментів лібералізму.

Для лібералізму криза означає насамперед необхідність вистояти під гострим прицілом критики, яка переважно необґрунтовано спрямована на розвінчування ідей ринку (як застарілої), що призводить до захоплення ідеєю протекціонізму. Насправді, відмова від ринку – це, фактично, відмова від конкуренції, яка стимулює інновації. Але саме інновації здатні вивести із кризи. Тому подібна критика – це шлях в нікуди. Світ, звичайно, не буде вже таким, яким він був до кризи. Нас очікують зміни в галузі енергозберігаючих технологій, у сфері екологічної політики. Але це не означає, що слід відмовлятися від ідей ринку. Ринок необхідно зберігати. Ринок – це не догма, це всього лиш інструмент економічного поступу.

У цілому, розмірковування стосовно того, що лібералізм знаходиться в кризі і йому пора зійти зі світової ідеологічної арени, передчасні. Існують фундаментальні ідеї лібералізму (свобода совісті, свобода думки, свобода віросповідання тощо), які вже стали надбанням усього політичного дискурсу. Відповідно, буде недоречним відкинути ці досягнення лібералізму, їх – навпаки – необхідно адаптувати до нової політичної реальності. Тим більше, що свобода, демократія, соціальна ринкова економіка і конкуренція є основою процвітання сучасних західних суспільств. Ліберальні принципи у наш час перетворились у структуру політичного та соціального життя, що ставить під сумнів розмірковування про цілковиту кризу лібералізму.

Як було зазначено вище, основна відмінність сучасного лібералізму від класичного лібералізму полягає у суттєвому перегляді ставлення до державного регулювання економіки. Власне кажучи, у XX столітті було окреслено два магістральних напрями щодо державного втручання в економічні процеси: активне державне регулювання економіки (кейнсіанство) та відносно пасивне державне регулювання економіки (неолібералізм).

Неолібералізм протистояв кейнсіанству, що відобразилося у теоретичних напрацюваннях неоліберальних європейських та американських центрів. Найбільш значні

напрями неоліберального дискурсу були розроблені в Австрії (Віденська школа: *Л. Мізес, Ф. Гаск* та ін.), Німеччині (Фрайбурзька школа: *В. Ойкен, Л. Ерхард* та ін.), Великій Британії (Лондонська школа: *Е. Кеннан, Л. Роббінс* та ін.), США (Чиказька школа або «монетаризм»: *Ф. Найт, Дж. Стіглер, М. Фрідман* та ін.).

Слід зазначити, що доволі глибокі засадничі відмінності можна виявити між німецькою та англо-американськими неоліберальними школами:

- для *німецького* неоліберального напрямку достатньо важливим став блок соціальних питань, вирішення яких мало постійно перебувати у полі зору державних інституцій. Тобто, економічна політика вважалася нерозривною із соціальною політикою, що передбачало зі сторони держави створення засадничих конституюючих рамок для функціонування ринкового господарства;
- *англо-американські* неоліберальні школи фокусували увагу суто на господарюючому суб'єкті, їх не цікавили рамки, які б окреслювали поведінку цього суб'єкта. Проблематика «чистої» економіки, що позбавлена соціальних питань, була пріоритетом у дослідженнях науковців англо-американських неоліберальних шкіл. Їх більше цікавили питання конкуренції, інфляційних очікувань тощо.

20.3. Європейські версії неолібералізму

До найбільш відомих центрів неолібералізму у Європі прийнято відносити *Віденську школу* (Австрія) та *Фрайбурзьку школу* (Німеччина). Увага неолібералів Віденської та Фрайбурзької шкіл переважно була сфокусована на інтерпретації постулатів класичного лібералізму. Слід зазначити, що у першій половині XX століття в Європі широкої популярності набули ідеї соціалізму. Відповідно, теоретичні розробки двох означених шкіл певним чином йшли врозріз із тогочасними пріоритетними ідеями європейського політичного дискурсу.

20.3.1. Політичні погляди представників Віденської (Австрійської) школи (Л. Мізес, Ф. Гаск)

Віденська (Австрійська) школа більш відома своїми розробками в економічній царині. Всі представники австрійської школи в тій чи іншій мірі вважали себе послідовниками економічного вчення К. Менгера, який витіснив із домінуючих позицій британську школу в економічній науці кінця XVII – початку XIX століть. Британська традиція, базуючись на трудовій теорії цінності та об'єктивних витратах, врешті призвела до появи марксистської доктрини, домінуючою ідеологією якої була категорія капіталістичної експлуатації. К. Менгер заклав у фундамент економічної науки не об'єктивні властивості товарів чи праці, а суб'єктивні оцінки індивідів, дотримуючись принципу методологічного індивідуалізму, який згодом взяли на озброєння найбільш відомі представники австрійської школи XX століття – *Л. Мізес* і його учень *Ф. Гаск*.

Незважаючи на превалювання проблематики соціального лібералізму в першій половині XX століття, саме в рамках австрійської школи спостерігалися паростки відродження ідей класичного лібералізму. Цьому насамперед сприяли теоретичні

Людвіг фон Мізес
(1881–1973)

розробки австрійського економіста *Людвіга фон Мізеса*. Основні праці: «Соціалізм: економічний та соціологічний аналіз» (1922), «Людська діяльність: трактат із економічної теорії» (1949).

Щодо лібералізму Мізес зазначав, що це не застигла догма чи повністю оформлена доктрина, це додаток наукових учень до суспільного життя людини. Лібералізм, представляючи собою доктрину, яка повністю спрямована на поведінку людей у реальному світі, не зачіпає їхніх внутрішніх, духовних і метафізичних потреб. Лібералізм не обіцяє щастя, лише задоволення від речей зовнішнього світу. І в цьому, вказують критики, його найсерйозніша помилка. Але ж всіляка соціально-економічна доктрина, будучи здатною привести людей до багатства чи до бідності, ніколи не зможе зробити їх щасливими. Обіцянки ідеологами щастя та виконання найпотемніших

бажань – фантастика.

На думку Мізеса, державі слід дотримуватися політики невтручання (принцип «laissez faire»), підтримуючи ідею вільного ринку. Провівши всебічний аналіз соціалізму, він послідовно обґрунтував неможливість існування соціалістичної системи всесвітнього масштабу, вважаючи, що така система здатна призвести лише до хаосу та варварства.

Класиком сучасного лібералізму можна вважати *Фрідріха фон Гаєка*, який послідовно розвивав концепцію еволюційного лібералізму. Основні праці: «Дорога до рабства» (1944), «Конституція свободи» (1960) та ін.

Гаєк протиставляв «Космос» (спонтанний устрій, «вирослений» у середині соціуму, тобто, створений знизу еволюційними засобами) «Таксису» (створений устрій, організацію, що розпланована та керована зверху конструктивістськими засобами). Теоретик аргументовано доводив, що жорстке слідування конструктивізму та принципам планування – це шлях до тоталітаризму.

Лібералізм, як зазначав Гаєк, ніколи не перебуває в спокої, домагаючись значного оновлення політики. На думку лібералів, найнагальнішою у світі потребою є цілковите усунення перешкод для вільного зростання.

Динаміці суспільного розвитку, за Гаєком, притаманний спонтанний характер. Саме тому формування розширеного порядку людських стосунків має виступати основою соціального прогресу. Домінантними у цьому процесі мають бути ринкові відносини, але не боротьба за справедливість, як вважалося, приміром, у марксистській концепції.

Ідея раціоналізму також зазнала суттєвих трансформацій в межах ліберального дискурсу ХХ століття. На думку Гаєка, наукові, політичні та інші відмінності на-

Лібералізм – це ідеологія, вчення про взаємозв'язки членів суспільства і одночасно прикладення цього вчення до поведінки людини в реальному суспільстві.

Л. фон Мізес

Не надаючи перевагу новому тільки тому, що воно нове, ліберал усвідомлює, що створення чогось нового належить до самої суті людських здобутків; він налаштований на сприйняття нового знання незалежно від того, подобаються йому безпосередні наслідки цього знання чи ні.

Ф. фон Гаек

Гаек вважав помилковим, оскільки він базується на вигадці, що всі людські інституції були створені з якоюсь наперед визначеною метою, для виконання певної місії, тобто задум розуму тут первинний. Еволюційний раціоналізм припускає, що упорядкованість суспільства не постала внаслідок спланованих дій, а стала наслідком процесу відбору певних практик, які виникали або з іншою метою, або навіть випадково та зберігалися, оскільки забезпечували превалювання групи, в якій вони з'являлися.

Протягом тривалого періоду в оцінці різноманітних суспільно-політичних явищ превалював конструктивістський підхід. Пріоритетність цього підходу призвела до тенденції представляти ті цінності, яких він не може пояснити, або як довільні людські рішення, або як акти волі, або як звичайні емоції, але не як необхідні умови фактів. Конструктивістський підхід призвів до розхитування основ цивілізації та навіть самої науки, яка теж базується на системі цінностей, що не піддаються науковому підтвердженню. Наслідком того, що індивіди дозволяли собі обманюватися за допомогою конструктивістського погляду на світ був той факт, що людина обмежувала діапазон того, чого могла б досягти, оскільки саме знання меж можливого робило людину здатною цілком використовувати свої сили.

Відстоюючи ідеї лібералізму, Гаек зазначав, що лібералам слід протистояти трьом найбільш впливовим антиліберальним економіко-політичним проектам ХХ століття: соціалізму, ксінсіанству та доктрині «держави загального добробуту».

Таким чином, Австрійська школа стояла на позиціях методологічного індивідуалізму у поясненні політико-економічних процесів. Її представники виступали за стихійне регулювання ринку, аргументуючи, що втручання держави в економіку рано чи пізно призводить до появи тоталітарних тенденцій у політичній царині суспільства.

20.3.2. Політичні погляди представників Фрайбурзької школи (В. Ойкен, А. Мюллер-Армак, Л. Ерхард)

У Німеччині до неолібералів відносять відомих теоретиків – Л. Ерхарда, А. Мюллер-Армака, В. Ойкена, В. Рьопке та ін. Підтримуючи в цілому базовий принцип класичного лібералізму «laissez faire», теоретики *Фрайбурзької школи* своєрідно переосмислили проблему державного регулювання. Базові позиції такого переосмислення:

- *по-перше*, вважалося, що державне регулювання економічними процесами вельми необхідне лише на початковій стадії формування ринкової економіки (доки не почнуть діяти спонтанні механізми самоорганізації);

- *по-друге*, коли ринок заживе власним – стихійним – життям, державі задля успішного функціонування ринкової економіки слід проводити активну анти-монопольну політику;
- *по-третє*, держава має проводити виважену соціальну політику щодо малозабезпечених верств населення.

Для означення власної концепції представники Фрайбурзької школи лібералізму використовували поняття «ордолібералізм» (лат. *ordo* – порядок), називаючи свій напрям ордоліберальним. Уперше цей термін було використано в 1947 р. А. Мюллером-Армаком.

Одним із основоположників Фрайбурзької школи вважається Вальтер Ойкен. Основні праці: «Основи національної економіки» (1947), «Основні принципи економічної політики» (1950). Ойкен сформулював учення про типи економічних порядків. Економічний порядок Ойкен розумів як сукупність норм і практик економічних відносин, у рамках яких перебігає конкретний господарський процес. Ойкеном виділено два типи економічних порядків: 1) центрально-кероване; 2) ринкове господарство. Вони не зустрічаються в чистому вигляді, а тільки у змішаному із переважанням елементів одного з них.

Вальтер Ойкен
(1891–1950)

Ойкен вважав, що невтручання держави в економіку призводить до підриву досконалої конкуренції внаслідок монополізації ринку, що призводить до дисбалансу в соціальному порядку. Монополією, якою могли ставати як власні комерційні структури, так і профспілки, Ойкен вважав відхиленням від моделі досконалої конкуренції. Отже, завдання державної економічної політики полягало в досягненні балансу між монополією та конкуренцією, приватною і державною власністю, застосуванні комплексу прямих і непрямих способів втручання в економічну діяльність. Окрім того, держава мала встановлювати правові норми господарювання, які підтримували сталість економічного порядку.

Основні принципи конкурентного порядку за Ойкеном: недоторканість приватної власності; стабільність грошової одиниці; відкриті ринки; свобода всіх договорів між економічними агентами; ідея матеріальної відповідальності економічних суб'єктів за свої дії; постійність і поступовість державної економічної політики. Ойкен пропонував поєднати два чистих типи економічного порядку задля досягнення соціальної справедливості. Таке поєднання призвело б до подолання крайнощів капіталістичної моделі вільного ринку, схильного до монополізації та олігополізації, та адміністративно керованої економіки, яка повністю обмежує індивідуальну свободу.

Дослідник не абсолютизує роль держави в економіці, оскільки поряд із провалами ринку очевидними є і провали в політиці держави. Оскільки ринок націлений на економічну ефективність, а держава – на підтримку принципів його ефективності й конкурентності, то ринок і держава мають діяти в нерозривній єдності. Формула соціально-орієнтованої економіки в демократичній державі для Ойкена – це актив-

не, але розумне втручання держави в економіку, перш за все в соціальну сферу при дотриманні фундаментальних принципів ринкової економіки. Таким чином, економічний і політичний порядки мають підтримувати один одного, а не домінувати або ксрувати один одним.

Альфред Мюллер-Армак
(1901–1978)

Ще одним видатним представником ордоліберальної школи є Мюллер-Армак Альфред – німецький економіст і політик. Основні праці: «Економічна теорія кон'юнктурної політики» (1926), «Регулювання економіки та ринкове господарство» (1946) «Основний принцип соціальної ринкової економіки» (1949), «Економіка і економічна політика. Ескізи і плани до соціальної ринкової економіки і до європейської інтеграції» (1966), «На дорозі після Європи. Спогади» (1971).

Ураховуючи специфіку часу та політичну кон'юнктуру, Мюллер-Армак у праці «Регулювання економіки та ринкове господарство» сформулював теорію *«соціального ринкового господарства»*, де вперше

і з'явився цей термін. Під терміном «ринкове господарство» Мюллер-Армак розумів соціально-економічну систему в рамках якої «принцип свободи ринку поєднується з принципом соціальної компенсації». За рік після публікації книги рік Л. Ерхард – майбутній канцлер Німеччини разом із групою євангелічних політиків, серед яких був Мюллер-Армак, запропонував упровадити і реалізувати цю соціально-економічну ідею в повоєнній Німеччині. Мюллер-Армак наголошував на тому, що під соціально-ринковим господарством він розуміє не впровадження «спонтанного порядку», тобто абсолютизацію та ідеалізацію ринкових відносин, а цілеспрямований свідомий «синтез», гарантований правовою державою та соціальною справедливістю, стратегічну модель суспільного й економічного розвитку ринку, коли досягнення ринкової економіки зі всіма її перевагами стають надбанням усіх представників суспільства. Ідея «третього шляху», на відміну від класичного лібералізму, спиралася на цінності соціальної солідарності, уявлення про суспільство, як про взаємопов'язаний соціальний організм, свободу, як основний орієнтир розвитку суспільства.

Мюллер-Армак вважав, що держава має забезпечити активну соціальну політику, засновану на принципах соціальної компенсації. Соціальну компенсацію Мюллер-Армак запропонував здійснювати на основі прогресивного оподаткування багатих і перерозподілу коштів через державні соціальні виплати на користь бідніших верств населення.

На думку Мюллер-Армака, соціальна ринкова економіка повинна була допускати мінімальне втручання держави в економіку, забезпечити декартелізацію та де-концентрацію виробництва. Вона протиставлялася системі планового господарства, яка позбавляла творчу людину її економічного самовизначення й свободи. Планове господарство ставило підприємців у залежність від державної бюрократії та від бюрократії управління, перетворюючи їх на службовців і комісарів. Соціальна ринкова економіка виключала вплив споживачів на виробництво, але й позбавляла їх приві-

Ідея Мюллер-Армака є одним із головних економічних принципів розподілу, який взяли за зразок не лише німці, але й інші держави.

У цілому, ордоліберали розглядали суспільний розвиток крізь призму еволюційного підходу, розробляючи концепцію соціального ринкового господарства. Практичне втілення ордоліберальних ідей – так зване «німецьке диво» – відбулося з приходом до посади канцлера Німеччини теоретика та практика соціального лібералізму, «соціального ринкового господарства» Людвіга Ерхарда. Будучи adeptом ордолібералізму, він запровадив відповідні економічні реформи, що врешті призвело до ефективної

Людвіг Ерхард
(1897–1977)

розбудови післявоєнної Німеччини. Основні праці: меморандум «Воєнне фінансування і консолідація заборгованості» (1944), «Добробут для всіх» (1956), «Півстоліття роздумів: промови і статті» (1961).

У книзі «Добробут для всіх» Ерхарт називав основними цілями соціального ринкового господарства *свободу та справедливість*. Умовами економічної свободи політик вважав політичну свободу, державні гарантії прав людини, соціальну справедливість і соціальний захист.

Ерхарда можна вважати першим ліберальним реформатором нового типу, засновником *соціального лібералізму*. За своїми ідейними джерелами, як вважав Ерхард, поняття «ліберальний соціалізм» і «соціальний лібералізм», який утворився з нього, є відмінними. Збереження господарської свободи та фінансової стабільності як підґрунтя «соціальної ринкової економіки» у політичному аспекті відображає боротьбу з централізмом і державним плануванням у всіх його проявах. Ерхард прагнув мінімізувати прояви етатизму, не боротися з державною силою та інтегруватися з нею. Ерхард працював в умовах, коли державне втручання в економіку стало реальністю. Він, як і неоліберали в інших західноєвропейських країнах, розумів, що в умовах значного впливу соціалістичних ідей не обійтися без використання широких заходів щодо соціального захисту населення і без застосування етатистської риторики та маніпуляцій із державним регулюванням. У цьому полягала суть стратегії, що отримала назву «соціальна ринкова економіка (господарство)».

Концепція соціальної ринкової економіки окреслювалася Ерхардом значно ширше, ніж економічна модель – як база для глобальних суспільних перетворень, формування вільної людини з високим рівнем відповідальності за своє життя і життя близьких їй людей. Відправним пунктом у концепції Ерхарда було уявлення про особливу природу взаємин індивіда та держави, особи і суспільства. Державна політика повинна бути орієнтована на створення «рамкових умов», тобто такого політико-правового, економічного і соціального порядку, який може забезпечити індивідові можливість вільного розвитку у поєднанні зі соціальною взаємодопомогою. Тим самим, ідеї Ерхарда опинилися співзвучні тим ідеологічним концепціям, які виходили з необхідності пошуку «третього шляху» суспільного розвитку на противагу жорсткому

індивідуалізму чи колективізму. Ідея «третього шляху», на відміну від класичного лібералізму, спиралася на цінності соціальної солідарності, уявлення про суспільство як єдиний взаємозв'язаний соціальний організм. Але при цьому органічна концепція доповнювалася деякими базовими категоріями ліберального прогресу, зокрема свободи як основного ціннісного орієнтиру розвитку суспільства. Тільки ідеалом подібної ідеології стала свобода конкретної особи, взаємопов'язана з інтересами соціальних груп і суспільства в цілому, а не та, що протистоїть або пригнічує його. Відштовхуючись від цих початкових передумов, Ерхард реалізовував свою практичну програму реформ.

Ще одним необхідним й істотним елементом соціального ринкового господарства стала активна соціальна політика держави. Ерхард вважав, що вільне ринкове господарство, само по собі є соціальним із огляду на забезпечення високого життєвого рівня, та все ж таки потребує додаткових соціальних заходів. Соціальна допомога держави обґрунтовувалася на основі принципів солідаризму та субсидіарності, включала соціальне страхування, соціальне забезпечення, державне регулювання сфери трудових відносин, праці. Підкреслюючи, що соціальна політика не повинна підірвати економічну стабільність і основи ринкового механізму, Ерхард розглядав становлення у ФРН системи соціальної ринкової економіки як пошук моделі, відповідної національним традиціям і сучасним особливостям німецького суспільства. Ерхард визначив Німеччину як країну західної культури та ринкової економіки, зробивши її одним із стовпів «спільного ринку».

Отже, правова система держави із соціально-орієнтованою економікою, яка побудована за принципами ордолібералізму, повинна мати, за Ерхардом, як центральний принцип суспільного устрою повагу до людської гідності та прав людини. Це передбачає забезпечення державою мінімального необхідного рівня задоволення людиною її потреб та зменшення прірви між багатими і бідними верствами населення.

У цілому, теоретики Фрайбурзької школи, підтримуючи у цілому політику державного регулювання економіки, суттєво відрізнялися від кейнсіанства у поглядах на засоби втілення такої політики. Так, у кейнсіанстві вважалося, що державне регулювання економіки має бути спрямованим на контроль за інвестиціями та заощадженнями, використання податкової системи з метою впливу на споживання тощо. На думку представників Фрайбурзької школи, держава не повинна втручатися в економічні процеси. Натомість, мета державного інтервенціонізму полягає у створенні інституціональних механізмів регулювання економіки, спрямованих насамперед проти монополізації.

20.4. Еволюція англо-американського неолібералізму

З-поміж англо-американських напрямів неолібералізму найбільш відомими є *Лондонська школа неолібералізму* та *Чиказька школа («монетаризм»)* неолібералізму. Цікавим є той факт, що відомий теоретик Ф. Гаск залишив помітний слід у діяльності обох напрямів.

Слід також зазначити, що Ф. Гаск разом із Л. Мізесом прийнято зараховувати

Австрійської школи сучасного лібералізму, так і до Чиказької школи. Це пояснюється тим, що початок творчої діяльності обох теоретиків пов'язаний з Австрією (її назва напряму – Австрійська (Віденська) школа). У зв'язку з подіями Другої світової війни їм обом прийшлося переїхати до США, де була продовжена творча діяльність вже в рамках Чиказької школи. Крім того, певні суперечності пов'язані з тим фактом, що Гаєка зараховують до своїх лав адепти різних течій сучасного лібералізму: і неоліберали, і лібертаріанці (лібертариристи), і неоконсерватори (див. теми 21, 28). Утім, недоречно чітко окреслювати місце його творчого доробку в якомусь одному з цих напрямів ліберального дискурсу XX століття. У цілому, Гаєка по праву можна вважати класиком сучасного лібералізму, ідеї якого дали могутній імпульс для становлення та формування всіх означених ліберальних течій.

Лондонська школа – один із напрямів неолібералізму, підвалини якого були закладені політико-економічними напрацюваннями В. Джексона ще у XIX столітті при викладанні політичної економії Лондонського університету. Основою цього напрямку стали концепції Е. Кеннана, Ч. Робінсона та ін., які фокусували увагу на індивідуально-психологічних чинниках економічних процесів, зверталися до проблематики соціального порядку, аналізували специфіку функціонування економіки за умов обмеженості ресурсів тощо.

Уже в 40–50-х роках XX століття як кейнсіанські, так і неоліберальні стратегії, пов'язані із заходами зі стимулювання платоспроможного попиту та збереження «сповної зайнятості» фактично перетворилися на невід'ємну частину економіки розвинувтих західних країн. Означені ідеї були схожі на соціал-демократичні підходи, в контексті яких пропонувалися приблизно такі ж реформи державних інститутів.

Соціальний лібералізм інколи ще називають «етатистською» формою лібералізму. Це випливає з розуміння соціальних функцій держави. В США саме «Новий курс» Ф. Рузвельта означували як «етатистський лібералізм», оскільки він уособлював політику державного регулювання, сутність якої полягала в посиленні соціально-реформістських рис лібералізму. Як зазначав Л. Мізес стосовно політики «Нового курсу», мало хто знає, що вона стала копією політичного курсу Бісмарка (нім. Sozialpolitik), що був проголошений ще в 1881 р. у Німеччині. Радикальна соціалізація лібералізму, закладена політикою «Нового курсу» Ф. Рузвельта, отримала свій розвиток у політичних теоріях 60–70-х років XX століття. Це спричинило появу ідеї історичного компромісу між капіталізмом та соціалізмом, задля позначення якого було введено поняття «конвергенції».

Згодом у США лібералізм отримав подальший розвиток у програмі Кеннеді-Джексона, якою було декларовано створення «держави загального добробуту» (welfare state). Відповідно, соціалізація лібералізму призвела у другій половині XX століття до появи «welfare state» (Дж. Гелбрейт, Г. Мюрдаль та ін.), яка стала нести відповідальність за своїх громадян. «Державу загального добробуту» частково виступили навіть консервативні ліберали, які ще в повоєнний період прийшли до висновку, що ліві ідеології становлять набагато більшу небезпеку для держави, ніж праві.

Політика лібералізації стосовно процесів управління економікою сприяла економічному буму, активність якого припала на повоєнні роки. Втім, остання чверть

XX століття продемонструвала негативні наслідки такої політики, що врешті призвело до відходу з передових позицій соціального лібералізму. Натомість, на перший план у другій половині XX століття виступає *консервативний лібералізм*. Якщо раніше консерватизм протиставлявся лібералізму, то в 1970-х роках означився своєрідний ліберально-консервативний консенсус. Як зазначав стосовно такого консенсусу французький філософ та економіст І. Сорман, консерватизм та лібералізм доповнюють один одного. Консерватизм – це позиція, лібералізм – це модель, проєкт суспільства. Разом з тим, завищені очікування стосовно всемогутності ідеологеми «welfare state» певним чином призвели до краху ліберально-консервативного консенсусу 1970–1980-х років.

Так, уже в 1970-х роках у США спостерігалось зростання недовіри суспільства до влади, незважаючи на те, що саме в цій країні державні програми соціальної допомоги виглядали достатньо успішними в контексті побудови «welfare state», тобто держави, яка опікується людиною «від колиски до могили». Але аналітики стали відмічати, що саме такі програми призвели до зниження темпів економічного зростання в США і Європі ще на початку 1970-х років, вбачаючи основну причину цього погіршення в тому, що протягом попереднього десятиліття спостерігалось неімовірне зростання тягаря податків та державного регулювання. Відповідно, проявилися негативні наслідки політики централізованого державного регулювання. По суті, проблема полягала не стільки в надмірній опіці людини державою, скільки в зниженні особистої відповідальності та пригніченні ініціативності індивідів, що виникло внаслідок такої політики. Результатом надмірного втручання «держави загального добробуту» в життя індивіда стала та обставина, що залежність від держави призвела до девальвації цінностей сім'ї, працьовитості та бережливості.

Крім того, регулювання державою економічних процесів, що є характерним для «welfare state», негативно відображалось на формах самоорганізації у суспільстві. Така ситуація вимагала діалогу у заходах ліберальної політики, оскільки ідеологема «держави загального добробуту» видавалася все більш проблематичною. Як зазначав американський економіст, лауреат Нобелівської премії в галузі економіки П. Кругман, для лібералізму важливості набуває не лише держава загального добробуту, але також демократія та верховенство закону. Бути лібералом сьогодні – це значить прагнути зробити суспільство суспільством середнього класу. У цілому, в розвитку лібералізму в США 70-ті роки XX століття можна означити як вищу точку соціал-реформістської тенденції.

Лібералізм передбачає не лише державу загального добробуту, але також демократію та верховенство закону.

П. Кругман

Соціальний лібералізм у кінці XX століття почав втрачати провідні позиції через згорання соціальних програм багатьма країнами Заходу, яке було спровоковане зниженням темпів економічного зростання. Втрачати власні позиції стала також теорія кейнсіанства, яка була популярною аж до 80-х років. Зокрема, в контексті кейнсіанської моделі подолання криз перевиробництва багатьма урядами використовувалася так звана «крива Філіпса», яка демонструвала кореляцію між рівнем безробіття та темпом зміни грошової заробітної плати. За цією кривою, зменшення безробіття, яке

Внаслідок підвищення рівня сукупного попиту, призводить до прискореного зростання грошової заробітної плати. Тобто, вважалося, що безробіття внаслідок підвищення інфляції. Втім, ця теорія не завжди відповідала дійсності. Уже в 80–90-х роках стали спостерігатися тенденції одночасного співіснування інфляції та безробіття. В результаті уряди багатьох країн стали звертатися до позитивних підходів в області макроекономічної політики, зокрема, до монетаризму. В теорії монетаризму наголошується на необхідності балансу у співвідношенні між кількістю грошей, які є доступними для фінансування покупок товарів й послуг, та здатністю економіки виробляти ці товари та послуги.

У середовищі американських економістів відбувалися пошуки адекватної моделі монетаристського регулювання економіки, найбільш вдалою з яких стала модель Чиказької школи, яка виникла 60-х роках. Її основними представниками є Р. Коуз, Д. Сіглер, М. Фрідмен, Ф. Найт, Г. Беккер, Р. Фоллоуі, Д. Вайнер. З теорією монетаризму пов'язане ім'я американського економіста, лауреата Нобелівської премії з економіки (1976) Мілтона Фрідмана. Основні праці: «Нариси позитивної теорії» (1953), «Кількісна теорія грошей» (1956), «Програма монетарної стабілізації» (1959), «Гроші й економічний розвиток» (1973).

Фрідман досліджував співвідношення між економічною та політичною свободою. Для нього економічна свобода є не просто необхідною, а й умовою для політичної свободи. Він доводить, що економічна свобода має бути вихідною точкою для урядування, оскільки у ній полягає принцип спільної вигоди від взаємодії між суб'єктами на ринку. Держава в ліберальному суспільстві має виробляти закони, порядок взаємодії суб'єктів та охороняти право власності, як і чинити вплив на монополії та займатись нейтралізацією зовнішніх чинників, що впливають на економіку. І держава має керувати грошми.

Мілтон Фрідман
(1912–2006)

Фрідман виступав за вільний плаваючий курс валют і руйнування обмежень у міжнародній торгівлі. Тільки такі кроки здатні збалансувати економіку. Фрідман висловлювався проти розширення соціальних витрат держави, яка через систему оподаткування забирає кошти з економіки, у той час як основною функцією держави є забезпечення постійного економічного зростання. Економіст стверджував, що в демократії кожна людина має отримати базову освіту, але професійна та технічна освіта не повинна оплачуватись державою, а має отримуватись на конкурентній основі в публічних і приватних закладах.

На думку Фрідмана, в рамках валютної системи з гнучкими або плаваючими курсами, курси обміну визначається на вільному ринку угод між приватними валютними дилерами. У такій системі обмінні курси є подібними до будь-яких інших ринкових цін, що змінюються постійно. Це абсолютно необхідна умова для досягнення головної мети неолібералізму: побудови та розвитку вільної та процвітаючої світової спільноти, заснованої на необмеженій багатосторонній торгівлі.

Фрідман стверджував, що існує три альтернативи монополії: публічна монополія, приватна монополія та державне регулювання. І жодна з них не є універсально прийнятною. Монополії можуть виникати з різних джерел, але державний вплив є всезагальним, і це, за Фрідманом, слід зупинити. Доктрина «соціальної відповідальності», що зобов'язує корпорації опікуватись суспільством, а не прибутком, не є прийнятною для капіталістичної системи й у підсумку може лише призвести до тоталітаризму.

Фрідман у своїй концепції економічного лібералізму, експлікуючи свободу як передумову та пріоритет нормального економічного та соціального розвитку, демонструє безпосередній взаємозв'язок між економічною та політичною свободою. Врешті, він обґрунтовує необхідність мінімізації втручання держави в економіку. Згодом ідеї М. Фрідмана стали основою неоконсервативної політики М. Тетчер («тетчеризм») і Р. Рейгана («рейганоміка»).

У 80–90-х роках ХХ століття неолібералізм став виступати за максимальну раціоналізацію процедур державного соціально-економічного регулювання. У теорії неолібералізму спостерігалася орієнтація на своєрідне згортання процесів соціалізації лібералізму, що проявлялося у неприйнятті соціал-демократичних тенденцій. Неоліберали стали в опозицію не лише до тенденцій соціалізації в лібералізмі, але й до консерваторів, які прагнули жорстко розмежувати державу та ринок. Їхньою метою було чітке кваліфіковане управління соціальною та економічною політикою за допомогою державних інститутів (як це вже продемонстрував досвід Німеччини та Японії). Стало вважатися, що прагматизм соціальної політики має полягати в оптимізації стратегій відновлення «людського капіталу», але аж ніяк не в утвердженні примарної «держави загального добробуту». Тобто, ресурси насамперед слід спрямовувати на перепідготовку робочої сили, але не на допомогу безробітним. Неолібералами було введено нове поняття «*індустріальна політика*», якою передбачалося заохочення малого бізнесу з боку держави, допомога сприяння у технологічній перебудові традиційних галузей економіки, податкові пільги для тих економічних сфер, які конкурентоздатні на світовому ринку.

На думку англо-американського професора антропології *Д. Харві*, неолібералізм призвів до небаченого зростання впливовості корпоративних груп, причому, саме неолібералізація сприяла відновленню впливу класів. Констатуючи невідповідність між неоліберальною теорією та реальною практикою неолібералізму, Д. Харві негативно ставиться саме до його практичного втілення. Проблема полягає в юридичному хитруванні, яке нібито урівнює права корпорацій і приватних осіб. Результатом політики неолібералізації стало зубожіння більшості населення.

Н. Чомскі (також прізвище транскрибується як Хомський) також негативно оцінює неоліберальні тенденції початку ХХІ століття. На його думку, неолібералізм – це політика, завдяки якій відносно невелика група осіб, керуючись своїми приватними інтересами, прагне взяти під контроль більшу частину соціального життя, причому цей контроль їм необхідний лише задля збільшення власної вигоди. За тридцять років «неоліберальної свободи» відбулася неімовірна концентрація корпоративної влади, зокрема,

Неолібералізм – прямий і найперший ворог справжньої представницької демократії, не тільки в США, але й по всій планеті, і він залишиться таким у найближчому майбутньому.

Н. Чомскі

в галузях енергетики, медіа, фармацевтики і транспорту. Найбільша проблема політики неолібералізації полягає в тому, що індивіди на перший погляд видаються вільними у своєму виборі. Втім, вони не мають права здійснювати вибір, який із часом сприятиме формуванню «сильних» колективних інститутів (приміром, профспілки). Разом із тим, індивіди можуть формувати «слабкі» добровільні асоціації (наприклад, благодійні товариства).

Щодо неолібералізму найбільш гостра проблема полягає в тому, що неоліберали з серйозними підозрами відносяться до демократії, вони готові швидше віддати владу експертам та еліті суспільства, ніж сприймати правління за принципом більшості, яке надає демократія. Тобто, політика неолібералізму здатна призвести до зникнення демократії як такої. У цьому контексті Чомскі зазначав, що неолібералізм є найпершим ворогом справжньої представницької демократії, причому, не лише в США, але й в інших країнах. Тобто, в неоліберальній теорії кінця XX століття спостерігається прирівнювання індивідуальної свободи до свободи корпоративної. Таке зміщення пріоритетів загрожує майбутньому демократії, демократія фактично, попадаючи в тенета неолібералізму, перетворюється на його заручницю.

Отже, неолібералізм, який виник паралельно із кейнсіанством, пропонував власне бачення проблематики державного регулювання. Найбільш значні напрями неоліберального дискурсу були розроблені в Австрії (Віденська школа: Л. Мізес, Ф. Гаєк та ін.), Німеччині (Фрайбурзька школа: В. Ойкен, Л. Ерхард та ін.), Великій Британії (Лондонська школа: Е. Кеннан, Л. Роббінс та ін.), США (Чиказька школа або «монетаризм»: Ф. Найт, Дж. Стіглер, М. Фрідман та ін.).

Доволі глибокі засадничі відмінності можна виявити між німецькою та англо-американськими неоліберальними школами. Для німецького неоліберального напрямку достатньо важливим став блок соціальних питань, вирішення яких мало постійно перебувати у полі зору державних інституцій. Тобто, економічна політика вважалася нерозривною із соціальною політикою, що передбачало зі сторони держави створення засадничих конституюючих рамок для функціонування ринкового господарства. Натомість, англо-американські неоліберальні школи фокусували увагу суто на господарюючому суб'єкті, їх не цікавили рамки, які б окреслювали поведінку цього суб'єкта. Проблема «чистої» економіки, що позбавлена соціальних питань, була пріоритетом у дослідженнях науковців англо-американських неоліберальних шкіл. Їх більше цікавили питання конкуренції, інфляційних очікувань тощо.

Неолібералізм (як етатистський різновид лібералізму) характеризується такими ознаками: інституціоналізація нових форм втручання держави в життя суспільства та посилення процесів державно-монополістичного регулювання сфери економіки. Якщо в класичному лібералізмі чільне місце посідала ідеологема «держава як нічийний сторож», то в теорії неолібералізму це місце стало належати ідеологемі «держави загального добробуту» (welfare state). Відповідно, основою неоліберального дискурсу стали концепти «держави загального добробуту» та «соціальної ринкової економіки», сприяючи появі умов для формування суспільної відповідальності (ідеологема,

що запозичена у соціал-демократичної доктрини). Крім того, актуальними стали ідеї консенсусу (між тими, хто керує і тими, ким керують), орієнтація на певні моральні настанови, визнання необхідності участі в політичному процесі всіх громадян, незалежно від їхньої соціальної приналежності тощо.

Неолібералізм призвів до небаченого зростання впливовості корпоративних груп, відтіснивши на задній план індивіда («героя» лібералізму) з його власними проблемами та свободами. Щодо неолібералізму, то найбільш гостра проблема полягає в тому, що неоліберали з серйозними підозрами відносяться до демократії, вони готові швидше віддати владу експертам та еліті суспільства, ніж сприймати правління за принципом більшості, яке надає демократія.

Питання для самоконтролю

1. Які із напрямів трансформації класичного лібералізму в сучасний лібералізм на рубежі XIX–XX століть були найсуттєвішими?
2. Праці яких англійських теоретиків великою мірою посприяли соціалізації лібералізму в кінці XIX століття?
3. Яка традиція осмислення феномену свободи притаманна для сучасного лібералізму?
4. Яким чином відбулося переосмислення ідеї конкуренції та ідеологеми «рівності можливостей» в сучасному лібералізмі?
5. Коли було введено в науковий обіг термін «неолібералізм»?
6. Чим обумовлюється критика принципів Вашингтонського консенсусу?
7. Які європейські школи неолібералізму Вам відомі?
8. Які американські школи неолібералізму Вам відомі?
9. У чому полягає основна відмінність між німецькою та англо-американськими неоліберальними школами?
10. Основні характеристики та представники Австрійської (Віденської) школи неолібералізму.
11. Основні характеристики та представники Фрайбурзької школи («ордолібералізм») неолібералізму (Німеччина).
12. Основні характеристики та представники Чиказької школи («монетаризм») неолібералізму.
13. Основні характеристики та представники Лондонської школи неолібералізму.

Література

Гаєк Ф. А. Принципи ліберального соціального порядку / Лібералізм: Антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий; 2-ге вид. – К. : ВД «Простір». «Смолоскип», 2009. – С. 20–35.

Гаєк Ф. А. Конституція свободи / Ф. А. Гаєк; [пер. з англ. М. Олійник та А. Королишина]. – Л. : Літопис, 2002. – 556 с.

Гаєк Ф. А. фон. Чому я не консерватор / Ф. А. фон Гаєк; [пер. з англ. Н. Поліщук] // Консерватизм: [антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 1998. – 598 с. – С. 65–81.

Гайек Ф. А. Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії / Ф. А. фон Гайек ; [пер. з англ. В. В. Дмитрук]. – К. : «Аквілон-Прес», 2000. – Т. I–III. – 448 с.

Гальчинський А. С. Лібералізм: уроки для України : [наук.-попул. ссе] / А. С. Гальчинський. – К. : Либідь, 2011. – 288 с.

Гедікова Н. П. Ідейні та політико-правові засади лібералізму: світовий досвід та українська практика (політологічний аспект) / Н. П. Гедікова. – Одеса : Оптимум, 2009. – 330 с.

Глушко Т. П. Філософсько-економічний зміст і соціальна продуктивність неолібералізму / Т. П. Глушко // Філософська обрії. – 2015. – Вип. 34. – С. 24–34.

Грубов В. М. Європейська колективна безпека в умовах глобалізації: ліберальна парадигма / В. М. Грубов. – К. : ФАДА, ЛТД, 2007. – 554 с.

Щенко П. Деміфологізація неолібералізму – шлях до подолання догматизму в економічній науці / П. Щенко, А. Арсєнко // Економіка України. – 2011. – № 7. – С. 14–25.

Жовтобрюх М. Делегітимація соціальної держави в неолібералізмі М. Нопіка / М. Жовтобрюх // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 11. – С. 18–20.

Козловський В. П. Австрійський лібералізм: пошук нових засад індивідуальної свободи / В. П. Козловський // МАГІСТЕРІУМ. Історико-філософські студії. – Вип. 13. – К., 2004. – С. 27–38.

Кругман П. Кредо либерала / П. Кругман ; [пер. с англ. В. Л. Иноземцева; вступ. статья В. Л. Иноземцева]. – М. : Европа, 2009. – 368 с.

Кубедду Р. Политическая философия австрийской школы: К. Менгер, Л. Мизес, Ф. Хайек / Р. Кубедду ; [пер. с англ. А. В. Куряева]. – М. : Челябинск : ИРИСЭН : Мысль : Социум, 2008. – 406 с.

Купрій Т. Г. Роль Людвіга Ерхарда у проведенні економічної реформи: досвід нової Німеччини / Т. Г. Купрій // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: 36. наук. праць. Наук. записки Рівн. держ. гуманітарн. ун-ту. – 2009. – Вип. 16. – С. 133–137.

Купрій Т. Ерхард Людвіг / Т. Купрій // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, І. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 238–239.

Купрій Т. Мюллер-Армак Альфред / Т. Купрій // Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, І. В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий Світ-2000, 2014. – 765 с. – С. 463–464.

Куц Г. М. Ліберальні трансформації політичного простору / Г. М. Куц ; [за наук. ред. Ю. І. Макара]. – Х. : Віровець А. П. «Апостроф», 2011. – 300 с.

Куц Г. М. Неолібералізм: основні ідеї та інтерпретації / Г. М. Куц // Вісн. ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Сер. : «Інституція політології». – 2010. – № 912. – Вип. 17. – С. 174–183.

Мизес Л. фон. Либерализм в классической традиции / Л. фон Мизес ; [пер. с англ. А. В. Куряева]. – М. : ООО «Социум», ЗАО «Издательство «Экономика», 2001. – 239 с.

Ойкен В. Основные принципы экономической политики / В. Ойкен ; [пер. с нем. Л. А. Козлова, Ю. И. Куколева]. – М. : Прогресс-Универс, 1995. – 493 с.

Полянська В. Ю. Політичні ідеї представників неолібералізму / В. Ю. Полянська // Історія політичної думки: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [І. В. Алексєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна]. – Л. : Новий Світ-2000, 2016. – 1000 с. – С. 689–706.

Репке В. Малое и среднее предпринимательство в народном хозяйстве (из сборника статей «Концепция хозяйственного порядка. Учение ордолиберализма») / В. Репке // Politekonom. – 1998. – № 1. – С. 50–58.

ПОЛІТИЧНА ДУМКА XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТЬ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ І ДОКТРИНАЛЬНИЙ ПІДХОДИ

ТОМ 2. ДОКТРИНАЛЬНИЙ ПІДХІД

Підручник

За загальною редакцією доктора політичних наук Хоми Н. М.

Підписано до друку 08.01.2017 р.
Формат 70х100/16. Папір друк. №2. Гарнітура Times New Roman
Умовн. друк. арк.33,5. Тираж 150 прим.

Видавництво ПП «Новий Світ – 2000»
а/с 5026, м. Львів-53, 79053, Україна
e-mail: novyisvit@lviv.farlep.net

Свідоцтво про висення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої про-
дукції: серія ДК № 59 від 25.05.2000 року,
видане Державним комітетом інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України

Надруковано в поліграфічному центрі ПП «Новий Світ – 2000»